

تحلیل راهبردهای مواجهه با فتنه‌های آخرالزمانی در زندگی مؤمنان با تأکید بر دیدگاه

آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه

حجت حیدری چراتی^۱

مرضیه عیوضی^۲

چکیده

آخرالزمان در ادبیات دینی به عنوان دوره‌ای پر از فتنه‌ها و آزمون‌های بزرگ معرفی شده است؛ دوره‌ای که زندگی مؤمنان با چالش‌های اخلاقی، اجتماعی، و معنوی فراوان مواجه می‌شود. در این میان، یافتن راه‌هایی برای حفظ ایمان، کاهش آسیب‌ها و عبور از این دوران بحرانی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه با نگاهی عمیق به آموزه‌های دینی، راهکارهایی ارائه می‌دهد که در برگیرنده توصیه‌هایی برای تقویت بنیه ایمانی و اخلاق فردی و همچنین ایجاد ثبات و انسجام اجتماعی است؛ از این رو در مقاله حاضر با روش توصیفی تحلیلی و استفاده از روش SWOT (شناسایی قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها)، تکیه بر جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای، بر آنیم به بررسی راه‌های خلاصی از فتنه‌ها و یا محدود کردن و کاستن آسیب‌های آخرالزمان در زندگی مؤمنان در نگاه آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه بپردازیم.

نتایج این بررسی، نشان می‌دهد که مهم‌ترین عوامل توصیه‌شده از نگاه آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، مقابله با فتنه‌های آخرالزمان شامل خودسازی معنوی، توجه به نیایش و ارتباط با خداوند، و پایبندی به اصول اخلاقی و شریعت است. از سویی دیگر، تأکید بر خودسازی فردی، تقویت معنویت اجتماعی، انسجام مؤمنان و مشارکت در امور خیر، به عنوان قوت‌ها و فرصت‌های راهبردی، ظرفیت بالایی در کاهش آسیب‌های آخرالزمانی دارند. در مقابل، چالش‌هایی نظیر فقدان راهکارهای نهادی، تهدیدهای

heydarihcharati@gmail.com

۱. پژوهشگر پژوهشکده مهدویت و موعودگرایی انتظار پویا.

۲. کارشناسی ارشد دانش اجتماعی مسلمین (دانشگاه تهران). me.eyvazi@yahoo.com

فرهنگی و ضعف آموزش رسمی دینی نیز به عنوان موانع و تهدیدهای موجود، تحلیل شده‌اند.
کلیدواژگان: آخرالزمان، فتنه‌های آخرالزمانی، مهدویت، آیت‌الله بهجت علیه السلام، آسیب‌ها، راهکارها.

مقدمه

آخرالزمان در آموزه‌های اسلامی، مرحله‌ای پیچیده و پر آشوب از تاریخ بشر معرفی شده است که در آن، زندگی انسان‌ها با فتنه‌ها و چالش‌های متعدد اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و ... روبه‌رو می‌شود. بی‌شک این دوره، آزمونی بزرگ برای مؤمنان است که در آن، حفظ ایمان و پایداری بر اصول اخلاقی و دینی، بسیار دشوار می‌نماید؛^۱ از جمله، فتنه‌های آخرالزمانی از یک سو موجب انحرافات فکری و اخلاقی می‌شوند و از سوی دیگر، ساختارهای اجتماعی، جوامع را تهدید می‌کنند.^۲ با توجه به این وضعیت، یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های عالمان دینی، ارائه راهکارهایی برای کاهش آسیب‌ها و عبور از این بحران‌ها است. آیت‌الله محمدتقی بهجت، از عارفان بزرگ معاصر، با تکیه بر معارف قرآنی و روایی، دیدگاه‌های ژرفی در این زمینه ارائه کرده است. حضرت آیت‌الله بهجت علیه السلام بارها تأکید می‌کرد که بر اساس روایات متعددی، در دوران آخرالزمان بسیاری از مردم از مسیر حق منحرف و گرفتار فتنه‌های گمراه‌کننده می‌شوند؛ فتنه‌هایی که ایمان افراد را تهدید کرده، موجب ضلالت و هلاکت آنان می‌شود. برای نمونه، امیرالمؤمنین علیه السلام در توصیف وضعیت آخرالزمان می‌فرماید: «يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ لَا يَبْقَى مِنَ الْقُرْآنِ إِلَّا رِسْمُهُ وَ مِنَ الْإِسْلَامِ إِلَّا إِسْمُهُ...»^۳. وی بر اهمیت خودسازی معنوی، تقویت ارتباط با خداوند و پایبندی به شریعت تأکید

۱. بهجت، در محضر بهجت، ص ۱۱۰-۱۱۰.

۲. جعفری، تفسیر و نقد و تحلیل مثنوی، ج ۷، ص ۴۵-۵۵.

۳. «يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ لَا يَبْقَى مِنَ الْقُرْآنِ إِلَّا رِسْمُهُ وَ مِنَ الْإِسْلَامِ إِلَّا إِسْمُهُ مَسْجِدُهُمْ يَوْمَئِذٍ عَامِرَةٌ مِنَ الْبِنَاءِ خَالِيَةٌ مِنَ الْهَدْيِ». (شریف رضی، نهج البلاغه، حکمت ۱۴۷، ص ۴۹۷)؛ «إذا رأيتم الرايات السود قد أقبلت من خراسان فأتوها ولو حبواً على الثلج، فإن فيها خليفة الله المهدي؛ زمانی که دیدید پرچم‌های سیاه از خراسان حرکت کرده‌اند، به سوی آن‌ها بروید، حتی اگر سینه‌خیز بر برف باشد؛ زیرا در آن‌ها خلیفه خدا، مهدی حضور دارد.» (نعیم بن حماد، الفتن، ص ۲۵۱)؛ «سیاتی علی امتی زمان یفترون من العلماء كما یفتز الغنم من الذئب؛ فإذا كان كذلك، أيسر الله عليهم سيفاً لا يرفعه عنهم إلى يوم القيامة؛ زمانی بر امت من فرا می‌رسد که مردم از علما فرار می‌کنند؛ همان‌گونه که گوسفند از گرگ می‌گریزد. هنگامی که...»

داشته، انسجام اجتماعی و گسترش معنویت در جامعه را از عوامل کلیدی کاهش آسیب‌های آخرالزمانی می‌داند.^۱ هدف اصلی این مطالعه، ارائه راهبردهایی عملی برای زندگی فردی و اجتماعی مؤمنان است که نه تنها به عبور از بحران‌های آخرالزمانی کمک می‌کند، بلکه به ساختن جامعه‌ای پایدار و معنوی نیز منجر می‌شود. پژوهش حاضر با هدف واکاوی راهکارهای آیت‌الله محمدتقی بهجت رحمته‌الله‌علیه در مواجهه با فتنه‌های آخرالزمان، درصد بهره‌گیری از روش تحلیل راهبردی SWOT است. این روش با تفکیک عوامل درونی (قوت‌ها و ضعف‌ها) و عوامل بیرونی (فرصت‌ها و تهدیدها)، به تحلیل جامع‌تر و کاربردی‌تر موضوع کمک می‌کند. می‌توان ضمن شناسایی ظرفیت‌های موجود در اندیشه وی، چالش‌های احتمالی و راه‌های بهره‌گیری مؤثر از این آموزه‌ها را نیز بررسی کرد. این نوشتار به روش توصیفی تحلیلی و با بهره‌گیری از شیوه گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای انجام شده است. در فرایند نگارش مقاله، منابع معتبر مکتوب، شامل آثار مرتبط با اندیشه‌های آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه، متون دینی و پژوهش‌های پیشین در حوزه مباحث آخرالزمانی، مورد استفاده قرار گرفته‌اند، تا با تحلیلی جامع، راهکارهای مقابله با فتنه‌ها استخراج و تبیین شوند. سؤال اصلی این پژوهش، بررسی و تحلیل راه‌های خلاصی از فتنه‌ها یا محدود کردن و کاستن آسیب‌های آخرالزمان در زندگی مؤمنان در نگاه آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه است. همچنین در این نوشتار، در پی پاسخ به این سؤالات فرعی هستیم: چه اصولی از خودسازی معنوی در کلام آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه به عنوان راه‌حلی برای مقابله با فتنه‌ها بیان شده است؟ راهبردهای پیشنهادی آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه برای افزایش معنویت در جامعه چیست؟

آنچه به عنوان فرضیه در این پژوهش مطرح شده این‌گونه است: فرضیه اصلی، راه‌های خلاصی از فتنه‌ها و کاهش آسیب‌های آخرالزمانی در زندگی مؤمنان از دیدگاه آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه، بر اصول خودسازی معنوی، تقویت ارتباط با خداوند و گسترش معنویت در جامعه استوار است و

چنین شود، خداوند شمشیری بر آنان مسلط می‌کند که تا روز قیامت، آن را از ایشان برنمی‌دارد.» (محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۲، ص ۱۰۹)

۱. بهجت، در محضر بهجت، ج ۱، ص ۲۳۵.

می‌تواند به پایداری فردی و اجتماعی در برابر بحران‌ها منجر شود. در فرضیات فرعی این‌گونه آمده است:

آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه در کلام خود بر اصولی نظیر تقوا، تزکیه نفس و توجه به نیایش و ذکر به عنوان راه‌حل‌های اساسی برای مقابله با فتنه‌های آخرالزمان تأکید کرده‌اند. گسترش معنویت در جامعه، از طریق تقویت اخلاق فردی و اجتماعی و ایجاد انسجام میان مؤمنان، می‌تواند به کاهش بحران‌ها و فتنه‌های اجتماعی کمک کند. راهبردهای پیشنهادی آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه شامل آموزش و ارتقای آگاهی دینی، مشارکت در امور خیر و ایجاد شبکه‌های حمایتی معنوی است که نقش مهمی در کاهش آسیب‌های اجتماعی آخرالزمان دارد.

ضرورت انجام این نوشتار در این دوره، بدین سبب می‌باشد که موضوع فتنه‌ها و آسیب‌های آخرالزمان، یکی از مسائل محوری در متون دینی و آموزه‌های اسلامی است که همواره توجه علما و اندیشمندان را به خود جلب کرده است. در عصر حاضر، با افزایش چالش‌های معنوی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و ... در جوامع بشری، ضرورت بازنگری و بهره‌گیری از دیدگاه‌های علمای برجسته برای مواجهه با این مسائل بیشتر احساس می‌شود. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه به عنوان یکی از عرفا و فقهای برجسته معاصر، با توجه به مقبولیت عمومی و جایگاه ویژه‌ای که در میان اقشار مختلف جامعه شامل افراد عام و نخبگان داشت، دیدگاه‌های عمیق و کاربردی و در عین حال دارای ادبیاتی ساده و قابل فهم و عاری از پیچیدگی‌ها و ثقیل بودن مطالب، در خصوص آمادگی برای مقابله با فتنه‌های آخرالزمان و کاهش آسیب‌های آن ارائه داده است. تحلیل و تبیین این دیدگاه‌ها، نه تنها به فهم بهتر آموزه‌های دینی کمک می‌کند، بلکه راهکارهایی عملی برای زندگی فردی و اجتماعی در مواجهه با بحران‌های معنوی و اجتماعی ارائه می‌دهد. این تحقیق، با تحلیل دیدگاه‌های آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه، علاوه بر توسعه دانش نظری در این حوزه، راهکارهایی عملی و کاربردی برای زندگی دینی مؤمنان ارائه می‌دهد.

مفاهیم نظری

تعریف واژه‌های مورد تحقیق در نوشتار حاضر برای روشن شدن بحث، یکی از ملزومات مقاله

است؛ بدین منظور، ما نیز کلماتی را که پایه و اساس مقاله هستند و در روشن شدن منظور محقق نقش دارند، در جملاتی مختصر معرفی خواهیم کرد که عبارتند از: فتنه، آخرالزمان، مهدویت.

فتنه: در اصل واژه‌ای عربی از باب «فَتَنَ-يَفْتِنُ» به معنای آزمون، امتحان، ابتلا و محنت است. در لغت، به هر امری گفته می‌شود که با خود، اضطراب، تشویش و ناهماهنگی به همراه داشته باشد.^۱ در اصطلاح، فتنه، حالتی از غبارآلودگی و اختلاط است که در آن، حق و باطل به راحتی از هم تشخیص داده نمی‌شوند و تنها پس از فرو نشستن آن، می‌توان صفوف و مواضع واقعی افراد را شناخت. در این پژوهش، مقصود از فتنه، همان شبهات و تشکیک‌هایی است که با هدف تضعیف عقاید دینی القا شده، به طور مستمر از سوی رسانه‌های خارجی یا جریان‌های فکری منتشر می‌گردند؛ فتنه‌هایی که جنبه دینی، فکری و اعتقادی دارند.^۲

آخرالزمان: واژه‌ای قرآنی نیست؛ هرچند آیاتی چون ۱۲۸ و ۱۳۷ سوره اعراف به آینده جوامع انسانی، پیروزی حق بر باطل و خلافت صالحان اشاره دارند. در روایات اسلامی، این اصطلاح دو معنا دارد: یکی فاصله بعثت پیامبر اکرم ﷺ تا قیامت، و دیگری دوران ظهور امام دوازدهم عجل الله فرجه. پیامبر اکرم ﷺ پیامبر آخرالزمان خوانده شده و در بسیاری از احادیث، آخرالزمان، همان عصر ظهور مهدی موعود عجل الله فرجه دانسته شده است. منابع شیعی، ویژگی‌هایی چون فتنه‌ها و آزمون‌های دشوار، ظهور منجی، جدال حق و باطل و سرانجام، غلبه حق و برپایی عصر طلایی جهان را برای آن برشمرده‌اند. در این نوشتار، مقصود از آخرالزمان، بیشتر مقطع پیش از ظهور و دوران فزونی فتنه‌های اعتقادی و اجتماعی است؛ هرچند هر دو معنای عام و خاص آن مدنظر قرار دارد.^۳

مهدویت: از ریشه «هدی» به معنای هدایت است و «مهدی» یعنی هدایت‌شده از سوی خدا.

۱. معین، محمد، فرهنگ فارسی؛ ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ۱۴۱۸: ۱۷۸.

۲. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۹، ص ۲۳؛ عسکری، ابوهلال، الفرق اللغویة، ص ۲۴۴؛ خامنه‌ای، سیدعلی، وظایف در شرایط فتنه، ص ۱۰۹.

۳. مجلسی، بحارالانوار، ج ۹، ص ۲۸۶؛ اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمة، ص ۱۹۹؛ حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۴، ص ۴۹۱؛ اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمة، ج ۳، ص ۲۶۵-۲۶۷؛ ترمذی، محمد بن عیسی، صحیح ترمذی، ج ۲، ص ۴۶؛ قمی، تفسیرالقمی، ج ۲، ص ۳۰۷.

مهدویت در اصطلاح، باور به ظهور منجی در آخرالزمان است؛ عقیده‌ای که در میان ادیان مختلف وجود دارد. در اسلام نیز اصل این باور، پذیرفته شده و شیعه دوازده‌امامی، مصداق آن را حجت بن الحسن علیه السلام امام دوازدهم می‌داند که در غیبت به سر می‌برند و در آینده، ظهور خواهند کرد. مهدویت، دو کارکرد دارد: یکی ناظر به شخص امام مهدی علیه السلام و ویژگی‌های خاص ایشان، و دیگری مربوط به آموزه‌ها و منظومه اعتقادی و اجتماعی منتسب به آن حضرت.^۱ این نوشتار با تأکید بر کارکرد دوم، مهدویت را به مثابه یک نظام فکری و اعتقادی در شیعه بررسی می‌کند.

۱. آخرالزمان از دیدگاه آیت‌الله بهجت علیه السلام

درباره چیستی آخرالزمان، دیدگاه‌های گوناگونی مطرح است. در سنت غربی، گاه در چارچوب فلسفه تاریخ و گاه در بستر پیشگویی‌های دینی بررسی می‌شود. در مسیحیت، «مکاشفه یوحنا» از فتنه‌ها، جنگ آزماگدون و بازگشت مسیح سخن می‌گوید و آگوستین در شهر خدا تاریخ بشر را کشمکش میان خیر و شر می‌داند که سرانجام با پیروزی خیر پایان می‌یابد. در دوران معاصر نیز نظریه «پایان تاریخ» فوکویاما شکل سکولار این برداشت را ارائه می‌دهد.^۲

در مقابل، آیت‌الله بهجت علیه السلام، آخرالزمان را محدود به یک نقطه زمانی یا سیاسی نمی‌داند؛ بلکه آغاز آن را از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و متناسب با ایمان یا انحراف جوامع، شدت‌گیرنده می‌داند. به باور او، این دوران با فتنه‌ها، انحرافات عقیدتی و ظلم‌های گسترده تا ظهور موعود علیه السلام ادامه دارد. دیدگاه او تلفیقی از رویکرد عرفانی، فقهی و اخلاقی بود؛ به این معنا که آخرالزمان وضعیتی است با نشانه‌های مشخص در روایات اسلامی که تشخیص حق از باطل در آن دشوار می‌شود و تنها تمسک کامل به قرآن و اهل بیت علیهم السلام راه نجات مؤمنان خواهد بود. فتنه‌های این عصر، هم فردی و هم اجتماعی-جهانی هستند و هدفشان تزلزل در ایمان انسان‌ها است.^۳

۱. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ج ۳، ص ۵۰۴؛ دهخدا، لغت‌نامه، ص ۱۷۶؛

۲. کتاب مقدس، مکاشفه یوحنا، فصل‌های ۱۹ تا ۲۲، ترجمه انجمن کتاب مقدس ایران؛ فوکویاما، فرانسیس، پایان تاریخ و آخرین انسان، مترجم: عباس مخبر؛ آگوستین قدیس، شهر خدا، ترجمه: ابراهیم احمدیان.

۳. بهجت، در محضر بهجت؛ ر.ک: همو، حضرت حجت، ص ۲۵۲-۲۶۲.

در تحلیل نگاه آیت‌الله بهجت رحمته‌الله چند نکته مهم را می‌توان برجسته کرد که عبارتند از:

۱-۱ آخرالزمان به عنوان یک فرایند مستمر و وابسته به شرایط ایمان

در نگرش آیت‌الله بهجت رحمته‌الله، آخرالزمان، نه صرفاً یک مقطع تاریخی ثابت، بلکه فرایندی پیوسته و وابسته به شرایط دینی و معنوی جوامع است؛ بدین معنا که تحقق نشانه‌ها و بحران‌های آخرالزمانی، تابعی از میزان ایمان یا انحراف جمعی است. بنابراین، تقویت ایمان هرچند وقوع اصل آخرالزمان را منتفی نمی‌سازد، می‌تواند از بروز گسترده فتنه‌ها، انحطاط اخلاقی و آشفتگی‌های اجتماعی بکاهد. از این منظر، آخرالزمان، وضعیتی دینامیک و تحول‌پذیر است که شدت یا ضعف آن، متناسب با کیفیت باورها و رفتارهای مردم تغییر می‌کند و نه صرفاً واقع‌ای جبری و حتمی در یک برهه تاریخی معین.

۱-۲. ترکیب نگاه عارفانه، فقهی و اخلاقی

آیت‌الله بهجت رحمته‌الله در موضوع مهدویت و آخرالزمان، مجموعه‌ای از سه رویکرد را در نظر داشت: الف. نگاه عارفانه (تأکید بر سلوک معنوی و ارتباط قلبی با امام زمان علیه‌السلام): آیت‌الله محمدتقی بهجت رحمته‌الله دعا را سلاح مؤمن می‌دانست:

ائمه ما دعاها را در اختیار ما گذاشته‌اند، تا ما را غرق در نور ببینند... ما الآن به حسب ظاهر، سلاحی بالاتر از دعا نداریم^۱ و دعای ما یقیناً مؤثر است؛ حتی اگر اثرش بالفعل نباشد، فرج را جلوتر می‌اندازد.^۲

ب. نگاه فقهی: آیت‌الله محمدتقی بهجت رحمته‌الله پابندی به واجبات و ترک محرمات را شرط انتظار واقعی می‌دانست و هشدار می‌داد:

تا آنجا که ممکن است، باید احکام شرعیه عملی شود؛ حتی آن احکامی که متوقف بر اذن امام علیه‌السلام است... این طور نیست که بگوییم وقتی امام و نایب خاص امام

۱. «الدعا سلاح المؤمن» (کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۴۶۸؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۰، ص ۲۹۴).

۲. بهجت، حضرت حجت، ص ۲۲۶.

نیست، هرکس مال هر کسی را می‌خواهد، بخورد و دیگر هیچ ضابطی وجود ندارد.^۱
 ج. نگاه اخلاقی: آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه تهذیب نفس و مراقبه قلبی را لازمه یاری امام زمان علیه السلام می‌شمرد:

برای حفظ ارتباط با حضرت حجت علیه السلام باید مراقبت دائم داشت، تا میزان این ارتباط قلبی و تغییرات آن حس شود... میزان ارتباط نیز درجات دقیقی دارد و هر قدر انسان مراقبه بیشتری داشته باشد، دماسنج قلبش دقیق‌تر خواهد بود.^۲
 در نتیجه، وی انتظار را تنها یک باور اعتقادی نمی‌دانست؛ بلکه یک راهنمایی عملی می‌دید که باید در سه بُعد عرفانی، فقهی و اخلاقی تحقق یابد.

۳-۱. دشواری تشخیص حق از باطل

در آموزه‌های دینی، یکی از ویژگی‌های آخرالزمان، دشواری تشخیص حق از باطل است؛ زیرا انسان‌ها در معرض شبهات و جریان‌های گمراه‌کننده قرار می‌گیرند. در این شرایط، تنها راه نجات، تمسک به قرآن و عترت دانسته شده است. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: «در فتنه‌ها چونان شتر دوساله باشید که نه پشتی برای سواری دارد و نه پستانی برای دوشیدن».^۳ همچنین امام صادق علیه السلام توصیه کردند: «هرگاه فتنه‌ها شما را فراگرفت، بر شما باد به قرآن و ولایت اهل بیت».^۴
 آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه نیز قاعده اصلی در مواجهه با فتنه‌ها را «احتیاط عملی و توقف نظری» می‌دانست و می‌فرمود: «انسان باید در موارد شبهه، توقف کند تا خدا وظیفه‌اش را روشن نماید».^۵
 نیز بر اصل «تمسکوا بالامر الاول» تأکید داشت. به باور وی، با توجه به شدت فتنه‌ها و خروج

۱. همان، ص ۱۶۳.

۲. همان، ص ۶۳-۶۴.

۳. شریف رضی، نهج البلاغه، خطبه ۱.

۴. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۵۹۸.

۵. امام صادق علیه السلام فرمودند: «شما را چه می‌شود اگر باقی بمانید تا زمانی از عمرتان که امامتان را نمی‌شناسید؟» گفته شد: «در چنین شرایطی چگونه عمل کنیم؟» فرمودند: «به همان دستورات اول ما تمسک کنید، تا اینکه [امر جدید ما] بر شما آشکار شود» (صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۳۴۸-۳۴۹).

بسیاری از ایمان، مؤمنان باید پیوسته دعا کنند که فرج، با عافیت همراه باشد و بتوانند تا پایان در حفظ ایمان باقی بمانند.^۱

۱-۴. تقسیم بندی نگاه آیت الله بهجت رحمته الله علیه به آخرالزمان

دیدگاه آیت الله بهجت رحمته الله علیه درباره آخرالزمان را می توان به دو بخش اثباتی (فرصت رشد معنوی و آمادگی برای ظهور) و سلبی (دشواری های دوران آخرالزمان و افزایش فتنه ها) تقسیم کرد. این تقسیم بندی، نشان دهنده نگاه جامع و متوازن او به این مقطع حساس است.

نگاه اثباتی: از منظر آیت الله بهجت رحمته الله علیه، آخرالزمان تنها دوران فتنه و سختی نیست، بلکه فرصتی برای پالایش انسان ها و نمایان شدن ایمان حقیقی آنان است. انتظار فرج در این نگاه، حالتی منفعلانه نیست؛ بلکه وظیفه ای مستمر و عملی است که باید در همه شؤون زندگی نمود یابد. وی می فرمود:

اگر ما خود را اصلاح کنیم، به امام زمان عجل الله تعالی فرجه نزدیک تر می شویم. کسی که انتظار ظهور حضرت را دارد، باید در عمل نشان دهد که در مسیر رضایت ایشان قدم بر می دارد.^۲

تقویت ارتباط با امام عصر عجل الله تعالی فرجه از طریق دعا، توسل و عمل به وظایف شرعی، راه نجات از فتنه ها دانسته می شود.

نگاه سلبی: در این نگاه، آخرالزمان دوران گسترش فتنه ها، انحرافات فکری و مهجور ماندن دین است. دینداری دشوار می شود و بسیاری به واسطه تبلیغات ضد دینی و مکاتب الحادی مانند نیهیلیسم و سکولاریسم، دچار شک و گمراهی می شوند. آیت الله بهجت رحمته الله علیه چنین هشدار می داد:

در آخرالزمان، تشخیص حق از باطل آن قدر سخت می شود که اگر کسی از خدا کمک نگیرد، گمراه خواهد شد. تنها راه نجات، تمسک به قرآن و اهل بیت علیهم السلام است.^۳

او ظلم و فساد گسترده در سطح فردی، اجتماعی و جهانی را از نشانه های این دوران می دانست.

۱. بهجت، حضرت حجت، ص ۶۴-۶۵.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۱۵.

۳. همان، ج ۱، ص ۱۴۷.

۴-۱-۱. ابعاد فردی، اجتماعی و جهانی فتنه‌های آخرالزمان

آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه فتنه‌های آخرالزمان را در سه سطح مطرح می‌کند:

فردی: در آخرالزمان، افراد، با ضعف ایمان و تردیدهای اعتقادی مواجه می‌شوند و این، نتیجه نفوذ شبهات، تبلیغات ضد دینی و مکاتب مادی‌گرایانه است. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه تأکید داشت کسانی که ارتباط قوی با قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام ندارند، بیشتر در معرض خطرند و می‌فرمود:

اگر کسی خودش را حفظ نکند، دینش را حفظ نکند... مثل کسی است که در دریا بدون کشتی نجات باشد؛ بالاخره غرق می‌شود.^۱

حتی دینداران هم بدون بصیرت کافی ممکن است منحرف شوند.

اجتماعی: به باور آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه در آخر الزمان، ارزش‌های دینی در سطح جامعه کمرنگ، و فساد اخلاقی و ظلم، فراگیر می‌شود، فتنه‌ها به خانه‌ها نفوذ می‌کنند و دین‌داری دشوار می‌گردد. وی در پاسخ به راه نجات، می‌فرمود: «تشخیص تکلیف؛ هر کسی باید تکلیف خودش را تشخیص بدهد. این همان نجات است.» همچنین تأکید داشت: «انسان باید در تشخیص وظیفه و عمل به وظیفه یک دفتر داشته باشد... و این دفتر، دفتر شرع است».^۲

جهانی: از منظر آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه، در آخرالزمان، فساد و بی‌عدالتی مرزها را در می‌نوردد و جهانی می‌شود. او هشدار می‌داد: «کل جهان را فساد و ظلم گرفته‌است و هیچ کسی را در هیچ جای دنیا پیدا نمی‌کنید که بگوید: وضعیت الآن دنیا خوب است».^۳ همچنین با اشاره به روایات می‌فرمود: «خیلی از اهل ایمان و عقیده، در اثر ابتلائات بر می‌گردند. خدا کند ایمان ما تا آن وقت باقی بماند».^۴ دیدگاه او تصویری چندلایه از آخرالزمان ارائه می‌دهد که هم فردی، هم اجتماعی و

۱. همان، ص ۲۵۳.

۲. حضرت حجت، ص ۳۹۲.

۳. نجفی، علی، آیین بندگی در کلام آیت‌الله بهجت، ص ۴۴؛ روزنامه جوان، «شیعه منتظر صلح جهانی؛ ولی غایت غرب، جنگ طلبی است» کد خبر: ۱۲۸۲۸۹۹، ۲۸ بهمن ۱۴۰۳.

۴. ر.ک: صدوق، کمال‌الدین، ج ۲، ص ۳۷۸-۳۸۵؛ حضرت حجت، ص ۲۵۷.

هم جهانی است؛ نگاهی هشداردهنده، اما در عین حال، الهام‌بخش و راه‌گشا برای مؤمنان.^۱

فهم صحیح انتظار از دیدگاه آیت‌الله بهجت^{علیه السلام}؛ راهی برای عبور از فتنه‌های آخرالزمان

در شرایط دشوار آخرالزمان، یکی از راه‌های اصلی حفظ ایمان، فهم درست و عملی از انتظار است. از نگاه آیت‌الله بهجت^{علیه السلام}، انتظار صرفاً یک آرزو یا حالت درونی نیست؛ بلکه تعهدی عملی و تکلیف‌مدار برای مقابله با فتنه‌ها و انحرافات است.

او انتظار را مفهومی پویا و سازنده می‌داند که باید در همه ابعاد زندگی جلوه داشته باشد. بر همین اساس، انتظار حقیقی با عمل، خودسازی و آمادگی مستمر، پیوند خورده است. در روایات نیز انتظار به عمل گره خورده است؛ چنانکه آمده است: «أَفْضَلُ أَعْمَالٍ شِيعَتِنَا إِنْتِظَارُ الْفَرَجِ».^۲ این تعبیر نشان می‌دهد که انتظار، تنها یک حالت قلبی نیست؛ بلکه برترین عمل مؤمنانه است و باید با تلاش و رفتار صالح همراه باشد. در این راستا، می‌توان دیدگاه ایشان را در دو محور تحلیل کرد:

محور اول: انتظار، آمادگی دائمی و عملی برای ظهور

آیت‌الله بهجت^{علیه السلام}، انتظار را آمادگی دائمی و عملی برای ظهور امام عصر^{علیه السلام} می‌انگاشت. فرد منتظر باید ایمان خود را تقویت، واجبات دینی را انجام، رفتار فردی و اجتماعی خود را اصلاح، و ارزش‌های دینی را در جامعه ترویج کند.

الف. انتظار عملی نه صرفاً آرزو: انتظار نباید حالت انفعالی داشته باشد؛ بلکه باید با عمل صالح، خودسازی و رعایت دستورات الهی همراه باشد. منتظر واقعی در تمام شئون زندگی، اخلاق، دیانت و تعهد اجتماعی را به نمایش می‌گذارد و در اصلاح جامعه، نقش‌آفرین است. در دوران غیبت و گسترش فتنه‌های فکری و اخلاقی، تنها کسانی که بر مبانی دینی استوارند، از آزمون‌ها

۱. در اینجا به دلیل خارج شدن از بحث اصلی صرفاً به برخی از این دیدگاهها اشاره می‌شود: ۱. رویکرد آخرالزمانی فاجعه‌محور (Catastrophic Eschatology) همانند برخی حوزه‌های الهیاتی مسیحیت؛ ۲. رویکرد منفعلانه و تقدیری (Fatalistic Eschatology) همانند انجمن حجّتیّه و...؛ ۳. رویکرد توطئه‌محور و بدبینانه (Conspiratorial Eschatology)؛ ۴. رویکرد بیش‌ازحد خشن و انتقام‌جویانه (Apocalyptic Violence).

۲. خراز قمی، کفایة الأثر، ص ۲۸۰.

سربلند بیرون می‌آیند. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه تأکید داشت که دعا و توسل نیز بخشی از تحقق انتظار است و منتظر باید با خداوند و اهل بیت علیهم‌السلام ارتباطی عمیق داشته باشد.^۱

ب. آمادگی برای یاری امام: انتظار واقعی، به معنای آمادگی عملی برای همراهی با امام زمان عجل‌الله‌تعالیه است. فرد باید ارزش‌های الهی و اخلاقی را در زندگی پیاده کند، تا در صورت ظهور، در رکاب حضرت حاضر باشد. این آمادگی، فراتر از دعا است و شامل پرورش نفس، تقویت ایمان و التزام عملی به آموزه‌های دینی است. در روایات، یاران امام زمان عجل‌الله‌تعالیه به عنوان باتقوا، شجاع و آگاه معرفی شده‌اند که در برابر ظلم، ایستادگی می‌کنند.^۲ آیت‌الله مکارم شیرازی نیز بیان می‌کند که انتظار فرج، مسئولیتی سنگین است که از فرد می‌طلبد در اصلاح جامعه، امر به معروف و نهی از منکر مشارکت داشته باشد.^۳ انتظار، نه یک آرزو، بلکه سبک زندگی و مسیر عملی برای کمال معنوی و اجتماعی است که زمینه‌ساز ظهور و نصرت امام می‌شود.

محور دوم: انتظار، یک راهبرد اجتماعی برای حفظ دین در دوران فتنه

آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه، انتظار را تنها یک مسأله فردی نمی‌دانست؛ بلکه آن را یک راهبرد اجتماعی برای حفظ دین در دوران فتنه و سختی‌های آخرالزمان تلقی می‌کرد.^۴ در دوران غیبت، جامعه منتظر باید در برابر فتنه‌ها مقاوم باشد و نگذارد ارزش‌های دینی، کمرنگ شود.

نقش تقوا و بصیرت در دوران غیبت: آیت‌الله بهجت رحمته‌الله‌علیه، تأکید داشت که منتظر واقعی باید هم در عرصه فردی، به تقوا و خودسازی پایبند باشد و هم در سطح اجتماعی، از بصیرت و هوشیاری برخوردار گردد، تا بتواند در برابر هجمه‌های فرهنگی، اعتقادی و فکری آخرالزمان مقاومت کند و دچار انحراف نشود.^۵

ضرورت حفظ ارزش‌های اسلامی در جامعه: او هشدار می‌داد که یکی از اهداف دشمنان،

۱. بهجت، در محضر بهجت، ج ۲، ص ۲۰۵.

۲. همان، ص ۱۱۲.

۳. رک: مکارم شیرازی، حکومت جهانی مهدی عجل‌الله‌تعالیه، ص ۱۴۵.

۴. بهجت، در محضر بهجت، ج ۱، ص ۱۲۰.

۵. همان، ج ۲، ص ۲۱۱.

حذف تدریجی ارزش‌های اسلامی از جامعه است؛ بنابراین، جامعه منتظر باید برای حفظ دین تلاش کند. در این جهت می‌فرمود:

در دوران غیبت، باید آن قدر خود را به امام زمان علیه السلام نزدیک کنیم که گویا در محضر او هستیم. فتنه‌ها زیاد است؛ اما منتظر واقعی، کسی است که در دریای طوفان زده دنیا، کشتی نجات خود را گم نکند.^۱

در جوامع امروزی، برخی می‌کوشند ارزش‌های دینی را کمرنگ کنند؛ اما گروه‌هایی که برای احیای اخلاق و دین در جامعه می‌کوشند، نمونه‌ای از منتظران واقعی هستند.

کارکردهای ویژگی‌های انتظار در مواجهه و رهایی از فتنه‌های آخرالزمان

از دیدگاه آیت‌الله بهجت رحمته الله علیه، انتظار حقیقی با ویژگی‌هایی چون شناخت امام، عمل به دستورات دینی، و انس با دعا و توسل، مؤمن را در برابر فتنه‌های سخت آخرالزمانی مقاوم می‌کند. بنابراین، این ویژگی‌ها تنها فضائل فردی نیستند؛ بلکه به عنوان راهبردهایی برای حفظ دین و سلامت معنوی در برابر فتنه‌های آخرالزمان عمل می‌کنند.

ویژگی‌های انتظار از دیدگاه آیت‌الله بهجت رحمته الله علیه

انتظار واقعی از نظر آیت‌الله بهجت رحمته الله علیه شامل چند بعد کلیدی است:

الف. شناخت امام زمان علیه السلام: منتظر باید امام خود را نه صرفاً از نظر تاریخی، بلکه به عنوان راهبری حقیقی زندگی بشناسد.

ب. عمل به وظایف دینی: انتظار بدون پایبندی به واجبات و ترک محرمات بی‌معناست؛ تقوا و انجام تکالیف شرعی، سپر معنوی در برابر فتنه‌ها است.

ج. انس با دعا و توسل: دعا برای تعجیل در ظهور و حفظ ارتباط قلبی با امام زمان علیه السلام از نشانه‌های انتظار حقیقی است.

آیت‌الله بهجت رحمته الله علیه بارها تأکید می‌کرد که در دوران آخرالزمان، دین‌داری مانند نگه داشتن آتش

۱. همان، ص ۲۱۵.

در کف دست است و ایمان باید چنان قوی باشد که در برابر فتنه‌ها مقاوم بماند. او انتظار را نه یک تحلیل نظری، بلکه دعوتی عملی برای زندگی بر اساس آموزه‌های دینی و عرفانی می‌دانستند و معتقد بودند که آمادگی برای ظهور باید در زندگی فردی و اجتماعی مؤمنان، مستمر باشد.^۱

۱-۲ تاکید بر خودسازی فردی و جمعی در مقابل فتنه‌ها

فتنه‌ها، به‌ویژه در عصر حاضر و در دوره‌های پر التهاب تاریخی، همواره به عنوان یکی از چالش‌های بزرگ جوامع انسانی مطرح بوده‌اند. این مفهوم در ادبیات دینی اسلام نیز جایگاه ویژه‌ای دارد و به معنای آزمون‌ها و بحران‌هایی است که می‌توانند ایمان، اخلاق و پایداری فرد و جامعه را به چالش بکشند. از منظر آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، خودسازی فردی و جمعی، به‌ویژه در عصر غیبت و در راستای مهدویت، راهکار اصلی برای مقابله با فتنه‌ها و آماده‌سازی برای ظهور امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌ش است.

خودسازی فردی: خودسازی فردی، فرآیندی درونی است که با تقویت ایمان، اخلاق و آگاهی، انسان را در برابر فتنه‌ها و بحران‌ها مقاوم می‌سازد. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه تأکید داشت که منتظر واقعی امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌ش باید در تمام لحظات زندگی خود احساس کند که امام ناظر بر اعمال اوست: «در عصر غیبت، باید طوری عمل کنیم که گویی امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌ش ما را می‌بیند و شاهد اعمال ماست».^۲ این خودسازی، شامل تقوا، دوری از گناه، پایبندی به ارزش‌های الهی و عمل به واجبات است.^۳ دعا برای تعجیل در ظهور، نشانه‌ای از ایمان ثابت و ارتباط روحی با امام زمان است و غفلت از آن، مصداق کفران نعمت است. به گفته آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، دعا و تلاش برای اصلاح نفس و عمل صالح، نمایانگر ثبات ایمان و آمادگی برای یاری امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌ش است.

خودسازی جمعی: خودسازی جمعی، به معنای تقویت همبستگی، همکاری و ارتقای سطح فرهنگی و معنوی جامعه است. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه معتقد بود که اصلاح جامعه، از اصلاح افراد آغاز

۱. همان، ج ۲، ص ۲۰۵-۲۱۲.

۲. همان، ج ۱، ص ۹۸.

۳. جمعی از نویسندگان، بشارت از حضرت حجت، ص ۶۸.

می‌شود و هدایت مردم به سوی امام زمان علیه السلام ارزش والایی دارد و مصداق زنده کردن انسان‌ها است.^۱ او خود با تمام وجود، دیگران را به سوی امامشان دعوت می‌کرد و می‌فرمود: «اگر یک نفر خود را اصلاح کند، جامعه‌ای می‌سازد که برای ظهور آماده باشد».^۲ به این ترتیب، انتظار فرج از دیدگاه او تنها دعا برای ظهور نیست؛ بلکه تلاش برای ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر عدل، تقوا و آمادگی جمعی نیز محسوب می‌شود. خودسازی فردی و جمعی، در هم تنیده‌اند و هر یک، مکمل دیگری برای تحقق جامعه مهدوی و عبور موفق از فتنه‌های آخرالزمان است.

تأثیر خودسازی در مقابله با فتنه‌ها در آخرالزمان: در نگاه آیت‌الله بهجت رحمته الله علیه، خودسازی فردی و جمعی، به طور مستقیم بر مقاومت در برابر فتنه‌های آخرالزمان تأثیر دارد. او بر چند محور اساسی تأکید داشت:

الف. تقویت ایمان و تقوا: بدون ایمان قوی، مقاومت در برابر فتنه‌های آخرالزمان ممکن نیست. یکی از نمونه‌های برجسته از تأکید آیت‌الله بهجت رحمته الله علیه بر لزوم تقویت ایمان و تقوا در زندگی فردی، سخن او درباره ضرورت مراقبه و اجتناب از گناه است. وی می‌فرماید:

اگر انسان به گناه، آلوده نباشد و مراقب اعمال خود باشد، بسیاری از مشکلات و سختی‌ها برطرف می‌شود. ایمان قوی و تقوا، سپر انسان در برابر فتنه‌ها و سختی‌های دنیا و آخرت است.^۳

این بیان نشان می‌دهد که از نظر آیت‌الله بهجت رحمته الله علیه، تقوا نه تنها یک ضرورت اخلاقی است، بلکه یک راهکار عملی برای ایجاد آرامش و مقاومت در برابر مشکلات زندگی و زمینه‌سازی برای آمادگی معنوی در دوران غیبت محسوب می‌شود.

ب. آمادگی معنوی و اخلاقی: خودسازی افراد به آماده‌سازی جامعه برای ظهور کمک می‌کند. یکی از نمونه‌های تأکید آیت‌الله بهجت رحمته الله علیه بر آمادگی معنوی و اخلاقی، توصیه ایشان به تهذیب

۱. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۲۱۰.

۲. جمعی از نویسندگان، بشارت از حضرت حجت، ص ۷۲.

۳. همان، ج ۲، ص ۴۵.

نفس و حفظ رابطه معنوی با خداوند است. او می‌فرماید:

بزرگ‌ترین وظیفه در عصر غیبت، آمادگی معنوی و اخلاقی است. کسی که از گناه اجتناب کند و به یاد خداوند باشد، همواره در زمره منتظران واقعی است. این آمادگی معنوی انسان را از افتادن در فتنه‌های آخرالزمان حفظ می‌کند.^۱

این سخن، بیانگر آن است که از دیدگاه آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، آمادگی معنوی و اخلاقی، نه تنها برای مقابله با فتنه‌ها ضروری است، بلکه شرط اساسی برای حضور در دوران ظهور امام زمان علیه السلام و بهره‌مندی از برکات آن دوران محسوب می‌شود.

ج. پیوند با امام زمان علیه السلام: او معتقد بود که ارتباط معنوی با امام عصر علیه السلام از طریق دعا، تهذیب نفس و عمل به دستورات دینی امکان‌پذیر است. از منظر آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، تأکید بر خودسازی فردی و جمعی، کلید مقابله با فتنه‌ها و آماده‌سازی برای ظهور امام زمان علیه السلام است. این خودسازی باید با تقوا، دعا، دوری از گناه و تلاش برای اصلاح جامعه همراه باشد.^۲ در نهایت، او انتظار را نه تنها یک حالت روحی، بلکه یک حرکت عملی برای ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر عدالت و معنویت می‌دانست.

۲. راهکارها

آیت‌الله محمدتقی بهجت رحمته‌الله علیه به عنوان یکی از علمای برجسته جهان تشیع، راهکارهایی ژرف و جامع برای مقابله با فتنه‌ها و کاهش آسیب‌های آخرالزمانی ارائه کرده است. این توصیه‌ها، ریشه در آموزه‌های اصیل اسلامی و تجارب معنوی او دارد که می‌تواند نه تنها به عنوان الگویی برای فرد مؤمن، بلکه به عنوان راهبردی برای جوامع اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

۲-۱. همبستگی میان مؤمنان

یکی از نکات کلیدی در رهنمودهای آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، تأکید بر اتحاد و همبستگی میان

۱. همان، ج ۱، ص ۱۱۲.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۰۵ و ۲۱۰.

مؤمنان است. او معتقد بود که همبستگی میان مؤمنان، عامل اصلی در پیشگیری از تفرقه و آسیب‌های ناشی از فتنه‌ها است.

• **ارتباط صمیمی و حضور در جمع‌های مؤمنانه:** آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه بر اهمیت مشارکت فعال در اجتماعات دینی تأکید داشت. این امر سبب تقویت روحیه جمعی، ایجاد شبکه حمایتی و مصونیت در برابر تأثیرات منفی فتنه‌ها می‌شود. او به درستی اشاره کرده است که «مساجد سنگر هستند؛ پس سنگرها را حفظ کنید».^۱ این دیدگاه، نشان‌دهنده اهمیت نهادهای اجتماعی دینی در حفظ هویت جمعی مؤمنان است؛ برای نمونه در مراسم‌های جمعی دعا و نیایش همچون اعتکاف، آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه می‌فرمود:

ان‌شالله آقایانی مشرف و موفق به اعتکاف می‌شوند، باید متذکر باشند که بالاترین دعا و مهم‌ترین دعا، تعجیل فرج است ... حفظ از فتن قبل از ظهور. باید از خدا بخواهند که ظالم‌ها را به ظالم‌ها مشغول کند و مسلمان‌ها و مؤمنین را از این فتن نجات دهد. باید به حضرت ولی عصر علیه السلام توسل کرد و درخواست نمود که این فتنه‌ها را به خود ظالمین بازگرداند.^۲

• **یاری رساندن در مشکلات:** حمایت از یکدیگر در شرایط دشوار، نه تنها سبب کاهش آسیب‌های فردی و اجتماعی می‌شود، بلکه اعتماد متقابل و انسجام اجتماعی را تقویت می‌کند. به فرموده وی: «اگر مؤمنان به یاری همدیگر بشتابند، بسیاری از مشکلات حل خواهد شد».^۳ در جای دیگر می‌فرماید:

با اینکه اندوه و شادی مؤمن به دیگر مؤمنان سرایت می‌کند، چرا ما با این همه بلاها و مصائب که بر اهل ایمان وارد می‌گردد، بی‌تفاوت هستیم؟ یا ما ایمان

۱. بهجت، فرهنگ اسلامی، ص ۴۲.

۲. جمعی از نویسندگان، بشارت از حضرت حجت، ص ۲۳۳.

۳. بهجت، رحمت واسعه، ص ۸۷.

نداریم یا آن‌ها، و یا قلب‌ها قسی شده است.^۱

سعدی می‌گوید: بنی آدم اعضای یک پیکرند / که در آفرینش ز یک گوهرند / چو عضوی به درد آورد روزگار / دگر عضوها را نماند قرار. مرحوم حاج شیخ عباس قمی در سفینه البحار روایتی نقل می‌فرماید که گویی این شعر، اقتباس از آن است. رسول خدا ﷺ فرمودند:

همانا مؤمنان در مهربانی و عطوفتشان، همچون یک پیکرند؛ هرگاه عضوی از این پیکر به درد آید، دیگر اعضا با تب و شب‌بیداری، با آن همراهی می‌کنند.^۲

۲-۲. گسترش معنویت در جامعه

گسترش معنویت در جامعه یکی دیگر از ارکان مهم در نگاه آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه برای مقابله با فتنه‌های آخرالزمانی است. این محور، بر اهمیت تربیت فردی و اجتماعی برای ایجاد جامعه‌ای متعالی تأکید دارد.

• **تزکیه نفس و عبادت:** از منظر آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، اصلاح فردی، اولین گام برای ایجاد تغییرات مثبت در جامعه است. او می‌فرمود: «اگر خودمان را اصلاح کنیم، جامعه اصلاح خواهد شد».^۳ این دیدگاه نشان می‌دهد که معنویت فردی، زیربنای معنویت جمعی است. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه بر این باور بود که تزکیه نفس، فرایندی است که فرد را از آلودگی‌های روحی و اخلاقی، پاک کرده، او را برای رسیدن به کمال آماده می‌نماید. او تأکید داشت که بدون تزکیه نفس، عبادات به نتیجه مطلوب نخواهند رسید و تغییر واقعی در فرد و جامعه رخ نمی‌دهد. به بیان دیگر، اصلاح جامعه بدون اصلاح افراد، ناممکن است. عبادات نیز در نگاه او تنها انجام ظاهری مناسب نبود؛ بلکه فرصتی برای ارتباط حقیقی با خداوند و دریافت برکات معنوی تلقی می‌شد. وی می‌فرمود: «عبادت، پلی است برای عبور از دنیا به آخرت و رسیدن به لقاءالله».^۴ این نگاه، نشان‌دهنده عمق

۱. در روایت است که ظهور ولی عصر عجله‌الله تعالی فرجه‌ه «بَعْدَ قَسْوَةِ الْقُلُوبِ؛ یعنی بعد از قساوت دل‌ها» خواهد بود (ر.ک: کمال الدین،

ج ۲، ص ۵۱۶؛ بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۳۶۱).

۲. قمی، سفینه البحار، ج ۱، ص ۵۶.

۳. بهجت، پنجاهای آسمانی، ص ۵۴.

۴. بهجت، سرچشمه حیات، ص ۷۸.

معنویت و هدفمندی عبادات در زندگی روزمره است. او همچنین به مداومت در عبادات و بهره‌گیری از آن به عنوان وسیله‌ای برای استقامت در برابر فتنه‌ها اشاره داشت. از دیدگاه آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، عبادات، انسان را به خودآگاهی و خداشناسی نزدیک کرده، او را در برابر انحرافات محافظت می‌نماید. این رویکرد، نه تنها بر اصلاح فردی تأکید دارد، بلکه به عنوان راهی برای ایجاد تغییرات مثبت در جامعه نیز معرفی می‌شود.

• **فرهنگ دعا و توسل:** آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه به‌ویژه بر قدرت دعا و توسل در دفع بلا و افزایش خیر تأکید داشت. دعا و توسل به عنوان ابزارهای معنوی، می‌توانند به تقویت پیوندهای الهی و کاهش استرس‌های ناشی از فتنه‌ها کمک کنند.^۱ او تأکید داشت که دعا و ارتباط با اهل بیت علیهم‌السلام نه تنها باعث دفع مشکلات فردی می‌شود، بلکه به اتحاد و تقویت ایمان جمعی نیز کمک می‌کند. در نگاه او، دعا نوعی تکیه‌گاه روحی است که در زمان بحران، فرد و جامعه را به سوی پایداری و آرامش سوق می‌دهد. توسل به اهل بیت علیهم‌السلام علاوه بر افزایش امید و اعتماد به نصرت الهی، باعث تقویت هویت دینی و انسجام معنوی در میان مؤمنان می‌شود.

۲-۳. مشارکت در امور خیر

مشارکت در امور خیر، نه تنها باعث افزایش برکت در زندگی فردی و اجتماعی می‌شود، بلکه به عنوان سپری در برابر فتنه‌ها عمل می‌کند.

• **انفاق و صدقه:** او مکرراً بر اهمیت انفاق و صدقه تأکید داشت و آن را وسیله‌ای برای دفع بلا می‌دانست. به فرموده او: «صدقه، بلاهای مادی و معنوی را از بین می‌برد».^۲ این دیدگاه نشان می‌دهد که اعمال خیرخواهانه، علاوه بر تأثیرات مادی، نقش معنوی مهمی در کاهش اثرات فتنه‌ها دارند. صدقه و انفاق، از مهم‌ترین شیوه‌های مبارزه با خودخواهی و افزایش روحیه همدلی در جامعه مهدوی است. به تعبیر آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، این اعمال نه تنها از شدت بلا می‌کاهد، بلکه بستری برای تربیت انسان‌هایی مسئولیت‌پذیر و آماده برای پذیرش حکومت مهدوی فراهم

۱. همان، ذخایر معنوی، ص ۱۱۲.

۲. بهجت، سفینه نجات، ص ۶۷.

می‌کند؛ به همین دلیل، او بر نظم و استمرار در این اعمال تأکید داشت.

• **فعالیت‌های گروهی و خیریه‌ای:** ساخت مساجد، مدارس دینی و کمک به مستضعفان، از دیگر توصیه‌های آیت‌الله بهجت علیه السلام برای تقویت همبستگی اجتماعی و ایجاد جامعه‌ای مقاوم در برابر فتنه‌ها است.^۱ فعالیت‌های گروهی خیریه‌ای علاوه بر کمک مستقیم به نیازمندان، به افزایش اعتماد و تعامل میان افراد جامعه نیز می‌انجامد. این تعاملات اجتماعی، زمینه‌ساز شکل‌گیری شبکه‌ای از حمایت‌های معنوی و مادی می‌شود که در برابر آسیب‌های فتنه‌های آخرالزمانی مقاوم است. او معتقد بود که مشارکت در چنین اموری، باعث ارتقای روحیه جمعی و تعهد به ارزش‌های الهی خواهد شد. جامعه مهدوی، بر پایه همین انسجام و همبستگی می‌تواند به الگویی برای دیگر جوامع تبدیل شود. مشارکت در امور خیر همچنین زمینه‌ساز ترویج ارزش‌های اسلامی است که در نهایت، بستری برای ایجاد عدالت اجتماعی فراهم می‌کند. این امر، به تحقق جامعه‌ای منسجم و آماده برای پذیرش حکومت مهدوی کمک می‌کند؛ جامعه‌ای که اعضای آن در برابر فتنه‌ها مقاوم و در مسیر حق ثابت قدم باشند.

در آخر، راهکارهای ارائه شده از سوی آیت‌الله بهجت علیه السلام بر اساس درک عمیق از شرایط اجتماعی و روحیات انسانی است. او با تأکید بر اتحاد، معنویت و مشارکت در امور خیر، چارچوبی عملی و جامع برای مقابله با فتنه‌ها و کاهش آسیب‌های آخرالزمانی ارائه داده است. این توصیه‌ها نه تنها به حفظ ایمان و استحکام فردی کمک می‌کند، بلکه باعث شکل‌گیری جامعه‌ای منسجم و مقاوم می‌شود. اجرای این راهکارها، نیازمند شناخت دقیق از تعالیم اسلامی و عزم جدی در عمل به آن‌ها است. در این مسیر، تعالیم علمای بزرگ مانند آیت‌الله بهجت علیه السلام، به عنوان نقشه راهی روشن برای هدایت مؤمنان عمل می‌کند.

۱. همان، گنجینه حکمت، ص ۲۳۵.

تحلیل نهایی به روش SWOT

۱. قوت‌ها: (عوامل درونی مثبت – Strengths)

عنوان قوت	شرح
پایه‌گذاری بر خودسازی و تقوا	آیت‌الله بهجت <small>رحمته‌الله علیه</small> ، خودسازی را اصل بنیادین مقابله با فتنه‌ها می‌داند. این راهکار به فرد کمک می‌کند از درون، قوی شود.
تأکید بر پیوند فردی با خداوند	تقویت ارتباط معنوی از طریق عبادت و ذکر، باعث افزایش پایداری درونی در شرایط بحرانی آخرالزمان می‌شود.
معنویت اجتماعی و نقش مساجد و هیئات	استفاده از ساختارهای دینی به عنوان بسترهای مقاومت اجتماعی، یک نقطه قوت بومی و فرهنگی مهم است.
ترویج روحیه تعاون و انجام اعمال خیر	توجه به انفاق، صدقه و کمک گروهی، موجب افزایش انسجام اجتماعی در برابر تهدیدها می‌شود.

۲. ضعف‌ها: (عوامل درونی منفی – Weaknesses)

عنوان ضعف	شرح
فقدان راهکارهای نهادی و ساختاری	بیشتر راهکارها فردی یا معنوی‌اند و برنامه عملیاتی یا نهادی در سطح حکومت و ساختار اجتماعی کلان، ارائه نمی‌شود.
تأکید زیاد بر فرد به جای نظام اجتماعی کلان	تمرکز بر تقوای فردی، ممکن است از توجه به اصلاح نهادها، رسانه‌ها و آموزش عمومی غافل بماند.
نبود الگوی عملیاتی برای نسل جدید	در فضای پیچیده امروز، مخاطب نیاز به نمونه‌های عینی‌تر و برنامه‌ریزی شده دارد که در دیدگاه آیت‌الله بهجت <small>رحمته‌الله علیه</small> کمتر نمود یافته است.
احتمال تفسیرهای سلیقه‌ای	چون توصیه‌ها به زبان عرفانی یا اخلاقی‌اند، ممکن است افراد برداشت‌های شخصی و نادرست داشته باشند.

۳. فرصت‌ها: (عوامل بیرونی مثبت – Opportunities)

عنوان فرصت	شرح
گرایش فزاینده نسل جوان به معنویت و دین	اقبال به معنویت و آموزه‌های اخلاقی، زمینه مناسبی برای ترویج راهکارهای آیت‌الله بهجت <small>علیه السلام</small> فراهم کرده است.
گسترش رسانه‌های دینی و شبکه‌های تبلیغی	این ابزارها می‌توانند پیام‌های معنوی و راهکارهای مقابله با فتنه را به صورت گسترده و جذاب منتشر کنند.
وجود الگوهای هم‌راستا در سایر علما	علمای دیگر هم بر خودسازی و مقاومت دینی تأکید دارند. هم‌افزایی می‌تواند به تقویت این گفتمان کمک کند.
ظرفیت جوامع ایمانی و هیئات مردمی	نهادهای مذهبی مردمی بستری مؤثر برای گسترش فرهنگ مقاومت دینی در برابر فتنه‌ها هستند.

۴. تهدیدها: (عوامل بیرونی منفی – Threats)

عنوان تهدید	شرح
تهاجم فرهنگی و ناتوی رسانه‌ای	دشمنان با ابزارهای رسانه‌ای، سعی در تضعیف ایمان و ترویج شبهه دارند که در تضاد با آموزه‌های دینی آیت‌الله بهجت <small>علیه السلام</small> است.
افزایش فردگرایی و سبک زندگی مادی‌گرا	سبک زندگی مدرن با ارزش‌های دینی، ناسازگار است و مخاطب را از مسیر تزکیه و معنویت دور می‌سازد.
تحریف مفاهیم معنوی و سوءاستفاده از معنویت	برخی گروه‌های انحرافی، از مفاهیم عرفانی برای فریب مردم استفاده می‌کنند که ممکن است به اسم آموزه‌های دینی باشد.
ضعف آموزش رسمی دینی در مدارس و دانشگاه‌ها	نظام آموزشی کشور در تربیت معنوی و اخلاقی دانش‌آموزان و دانشجویان ضعیف عمل می‌کند.

این مقاله نشان می‌دهد که دیدگاه آیت‌الله بهجت علیه السلام ظرفیت بالایی برای ارائه راهکارهای فردی و اجتماعی در مقابله با فتنه‌های آخرالزمان دارد. قوت‌های معنوی و فرصت‌های فرهنگی زیادی وجود دارد که در صورت بهره‌برداری صحیح، می‌تواند جامعه‌ای مقاوم، مؤمن و مهدوی شکل

دهد. در عین حال، برای تکمیل این الگو باید ضعف‌های ساختاری مانند نبود برنامه‌ریزی کلان و تهدیدهای فرهنگی مدرن نیز مدنظر قرار گیرد. بر اساس این تحلیل، پیشنهاد می‌شود:

الف. این آموزه‌ها با ادبیات قابل فهم برای نسل جدید بازتولید شوند؛

ب. از ظرفیت نهادهای فرهنگی و آموزشی برای نهادینه‌سازی این راهکارها استفاده گردد؛

ج. نگاه فردمحور با برنامه‌های اجتماعی، حکومتی و ساختاری تلفیق شود.

نتیجه‌گیری

آخرالزمان، دوره‌ای سرشار از فتنه و دشواری است که در آموزه‌های اسلامی مورد توجه ویژه قرار گرفته است. آیت‌الله محمدتقی بهجت رحمته‌الله علیه با بینشی عمیق، راهکارهایی عملی برای حفظ ایمان فردی و ایجاد جامعه‌ای مقاوم در برابر چالش‌های این دوران ارائه کرده است. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه خودسازی فردی را پایه اصلاح جامعه می‌دانست و بر عبادت، تقوا و مداومت بر ذکر الهی تأکید داشت. از نظر وی، ارتباط مستمر با خدا و پایبندی به ارزش‌های الهی، فرد را از دام فتنه‌ها و انحرافات حفظ می‌کند و استقامت روحی و روانی ایجاد می‌نماید.

او اتحاد میان مؤمنان را عاملی کلیدی برای تقویت هویت دینی و بازدارندگی در برابر فتنه‌ها می‌دانست. مساجد، هیئات مذهبی و اجتماعات دینی، نقشی محوری در شکل‌گیری این همبستگی دارند. جامعه‌ای متشکل از افراد متحد و همدل، مقاومت بیشتری در برابر تهاجم فرهنگی و اجتماعی خواهد داشت. معنویت فردی و اجتماعی، زیربنای جامعه مهدوی است. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه بر تزکیه نفس، عبادت، دعا و توسل تأکید داشت و این‌ها را ابزارهایی برای تقویت پیوندهای الهی و استقامت جامعه در برابر فتنه‌ها می‌دانست. مشارکت در امور خیر، انفاق و فعالیت‌های خیریه علاوه بر رفع نیازهای مادی، باعث ارتقای ارزش‌های انسانی و تقویت همبستگی اجتماعی می‌شود و زمینه تحقق عدالت و معنویت جمعی را فراهم می‌آورد. رویکرد آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، تلفیقی از خودسازی فردی و معنویت اجتماعی است که نه تنها فرد را در برابر فتنه‌ها حفظ می‌کند، بلکه زمینه ایجاد جامعه‌ای مهدوی، پایدار، متحد و عدالت‌محور را فراهم می‌آورد. چنین جامعه‌ای الگویی برای سایر جوامع اسلامی خواهد بود و بستری برای ظهور و

استقرار حکومت مهدوی فراهم می‌کند.

در جمع‌بندی می‌توان گفت بهره‌گیری از روش SWOT در تحلیل اندیشه‌های آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه، این امکان را فراهم ساخت تا ابعاد مختلف راهکارهای این عالم کم‌نظیر، اعم از نقاط قوت معنوی و فرصت‌های اجتماعی، در کنار آسیب‌ها و تهدیدهای بیرونی، به صورت منظم و راهبردی شناسایی شود. این تحلیل می‌تواند بستری برای تدوین برنامه‌هایی جامع در مسیر تحقق جامعه‌ای مهدوی فراهم کند. آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه با تأکید بر خودسازی، معنویت و تعاون اجتماعی، الگویی عملی و جامع برای مقابله با فتنه‌های آخرالزمان ارائه داده است. اجرای این راهکارها، نیازمند شناخت دقیق از آموزه‌های اسلامی و تعهد به عمل به آن‌ها است. در این مسیر، تعالیم علمای برجسته‌ای مانند آیت‌الله بهجت رحمته‌الله علیه می‌تواند نقشه راهی روشن برای هدایت مؤمنان و جامعه اسلامی باشد.

جدول ماتریس SWOT

تهدیدها (T)	فرصت‌ها (O)	داخلی / خارجی
<p>راهبردهای ST</p> <p>- استفاده از معنویت اجتماعی برای مقابله با تهاجم فرهنگی</p> <p>- تقویت مساجد برای مقابله با فردگرایی مدرن</p>	<p>راهبردهای SO</p> <p>- توسعه آموزش معنویت در بستر هیئات و رسانه‌ها</p> <p>- الگوسازی از شخصیت آیت‌الله بهجت <small>رحمته‌الله علیه</small> در برنامه‌های تربیتی</p>	<p>قوت‌ها (S)</p>
<p>راهبردهای WT</p> <p>- طراحی دوره‌های تربیت مربی عرفان اصیل برای مقابله با انحرافات</p> <p>- تلفیق برنامه‌ریزی ساختاری با اخلاق فردی برای کاهش ضعف‌های فردمحور</p>	<p>راهبردهای WO</p> <p>- جبران نبود راهکار نهادی با تدوین فرهنگی مبتنی بر آموزه‌های بهجت</p> <p>- آموزش‌های رسمی با ادبیات روز برای مقابله با برداشت‌های سلیقه‌ای</p>	<p>ضعف‌ها (W)</p>

پیشنهادات کاربردی بر اساس تحلیل SWOT

با توجه به تحلیل نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید در دیدگاه آیت‌الله بهجت علیه السلام درباره فتنه‌های آخرالزمان، اقدامات عملی زیر قابل توصیه است:

۱. نهادینه‌سازی خودسازی فردی: آموزش‌های اخلاقی، تهذیبی و دینی در نظام آموزشی از مدارس تا دانشگاه‌ها گنجانده، و از الگوهای عملی و شخصیت‌محور مانند آیت‌الله بهجت علیه السلام بهره گرفته شود.
۲. توانمندسازی نهادهای مردمی: مساجد، هیئات، گروه‌های جهادی و خیریه‌ها به عنوان بستر تقویت همبستگی، تعاون و معنویت اجتماعی تقویت و برنامه‌های هماهنگ مهدوی در آن‌ها اجرا شود.
۳. تولید محتوای نسل جوان: با استفاده از رسانه‌های نوین (شبکه‌های اجتماعی، مستند، فیلم کوتاه، پادکست) آموزه‌های آیت‌الله بهجت علیه السلام به زبان روز منتقل شود.
۴. سیاست‌گذاری فرهنگی مبتنی بر مقاومت معنوی: برنامه‌های فرهنگی برای مقابله با تهدیدها و انحرافات آخرالزمانی طراحی شود و همکاری حوزه، دانشگاه و رسانه در آن لحاظ گردد.
۵. حفظ و ترویج عرفان ناب شیعی: آموزه‌های عرفانی اصیل آیت‌الله بهجت علیه السلام به صورت علمی، کاربردی و عقلانی در مراکز آموزشی و تبلیغی بازتولید و ترویج شود.

منابع

۱. آگوستین قدیس، شهر خدا، ترجمه: ابراهیم احمدیان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۴۰۱.
۲. ابن منظور، لسان العرب، تحقیق: علی شیری، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ق.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، کمال الدین و تمام النعمة، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۹۵ق، ج ۲.
۴. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمة فی معرفة الامة، قم: المجمع العالمی لاهل البيت علیهم السلام، ۱۴۳۳ق.
۵. _____، کشف الغمة فی معرفة الأئمة، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۱.
۶. العسکری، ابوهلال، الفروق اللغویه، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ دوم، بی تا.
۷. بهجت، محمدتقی، در محضر بهجت، گردآورنده: محمدحسین رخشاد، قم: معارف، ۱۳۹۰.
۸. _____، در محضر بهجت، جلد ۱، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۶.
۹. _____، در محضر بهجت، جلد ۱، قم: مؤسسه فرهنگی سماء، ۱۳۸۸.
۱۰. _____، در محضر بهجت، جلد ۲، قم: مؤسسه فرهنگی سماء، ۱۳۹۰.
۱۱. _____، فرهنگ اسلامی، قم: معارف، ۱۳۸۹.
۱۲. _____، رحمت واسعه، تهران: دلیل، ۱۳۹۰.
۱۳. _____، پنندهای آسمانی، قم: مشعر، ۱۳۹۲.
۱۴. _____، سرچشمه حیات، قم: آل یاسین، ۱۳۹۱.
۱۵. _____، ذخایر معنوی، قم: پیام حق، ۱۳۸۸.
۱۶. _____، سفینه نجات، تهران: عطر ولایت، ۱۳۹۱.
۱۷. _____، گنجینه حکمت، قم: آل یاسین، ۱۳۹۰.
۱۸. _____، حضرت حجت، قم: مؤسسه نشر آثار آیت الله بهجت علیه السلام، ۱۳۸۹.
۱۹. ترمذی، محمد بن عیسی، صحیح ترمذی، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۳ق.

۲۰. جعفری، محمدتقی، **تفسیر و نقد و تحلیل مثنوی**، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.
۲۱. جمعی از نویسندگان، **بشارت از حضرت حجت**، قم: واژه پرداز اندیشه، ۱۴۰۲.
۲۲. حاکم نیشابوری، **المستدرک علی الصحیحین**، بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۴.
۲۳. خامنه‌ای، سیدعلی، **وظایف در شرایط فتنه**، تهران: مؤسسه فرهنگی قدرو لایت، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۲۴. دهخدا، علی‌اکبر، **لغت‌نامه**، تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، ۱۳۸۵.
۲۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **مفردات ألفاظ قرآن**، تهران: دارالعلم، ۱۴۰۴ق.
۲۶. شریف رضی، محمدبن حسین، **نهج البلاغه**، تحقیق: صبحی صالح، بیروت: دارالهجره، ۱۴۰۶ق.
۲۷. شریف رضی، محمدبن حسین، **نهج البلاغه**، تحقیق: صبحی صالح، قم: دارالهجره، ۱۴۱۴ق.
۲۸. فوکویاما، فرانسیس، **پایان تاریخ و آخرین انسان**، ترجمه: عباس مخبر، تهران: نی، چاپ سوم، ۱۳۷۹.
۲۹. قمی، علی‌بن ابراهیم، **تفسیرالقمی**، ۱۳۸۷ق.
۳۰. قمی، عباس، **سفینه البحار**، قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳.
۳۱. **کتاب مقدس**، مکاشفه یوحنا، ترجمه انجمن کتاب مقدس ایران.
۳۲. ابن خزّاز قمی، علی بن محمد، **کفایة الأثر**، تحقیق: سید عبدالعزیز طباطبایی، قم: آل البيت (ع)، چاپ اول، ۱۴۰۱ق.
۳۳. مجلسی، محمدباقر، **بحار الأنوار**، تحقیق: محمدباقر بهبودی، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳.
۳۴. معین، محمد، **فرهنگ فارسی**، تهران: امیرکبیر، چاپ پنجم، ۱۳۶۲.
۳۵. مصطفوی، حسن، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۳۰ق.
۳۶. مفید، شیخ مفید، **الارشاد**، تهران: دفتر فرهنگ نشر اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۸۳ش.
۳۷. مکارم شیرازی، ناصر، **حکومت جهانی مهدی** (عجل الله تعالی فرجه)، تهران: نسل جوان، ۱۳۸۷.

۳۸. نعیم بن حماد، **الفتن**، تحقیق: جمال الدین فالح آل احمد، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
۳۹. نجفی، علی، **آیین بندگی در کلام آیت الله بهجت**، تهران: دارالهدی، ۱۳۸۸.
۴۰. روزنامه جوان، «شیعه منتظر صلح جهانی ولی غایت غرب جنگ طلبی است»، کد خبر: ۱۲۸۲۸۹۹، تاریخ انتشار: ۲۸ بهمن ۱۴۰۳. لینک کوتاه:

<https://www.javanonline.ir/005Njv>.

۴۱. بهجت، م. ت. (۱۴۰۱) **مطلب شانزدهم: انتظار فرج**. وبسایت رسمی آیت الله بهجت. بازبایی شده از https://bahjat.ir/fa/content/606?utm_source=chatgpt.com.
۴۲. بهجت، م. ت. (۱۳۹۹). **ایجاد زمینه های ظهور در بیان آیت الله بهجت**. سایت تسنیم. بازبایی شده از <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/04/11/2295642>.
۴۳. بهجت، م. ت. (۱۴۰۱). **بیانات منتظران حقیقی و نقش دعا و توسل**. سایت اهل بیت. بازبایی شده از <https://ahlolbait.com/content/6685>